

DARKO TANASKOVIĆ*
KATEDRA ZA ORIJENTALISTIKU
FILOLOŠKI FAKULTET
UNIVERZITETA U BEOGRADU

TREBA LI NAM JOŠ ORIJENTALISTIKA?

Zasluzni, prerano preminuli jugoslovenski klasični filologi i lingvista Dubravko Škiljan (1949–2007) priredio je 1986. godine zbornik s upitnim naslovom *Treba li nam još filologija?* Pred rastućom disciplinarnom specijalizacijom i opštim otklonom savremene lingvistike od filologije, smatrao je da naučnička odgovornost nalaže da se ovakvo pitanje javno i jasno postavi. S najmanje bar isto toliko, ako ne i više opravdanja, već poodavno se isto pitanje nameće u vezi s *orijentalistikom*. Široka naučna oblast proučavanja Istoka osporena je iz dvaju osnovnih razloga. Prvi je taj što je ona u Evropi zasnovana kao *filologija*, a drugi proizlazi iz shvatanja da je u samoj njenoj osnovi negativni vrednosni i ideološki odnos Zapada prema Istoku, odnosno Orijentu, tzv. *orijentalizam* (E. Said). U radu se nastoji pokazati da je koncept orijentalistike, kao i filologije, objektivno i dalje aktualan i da je njegovo osporavanje prevashodno vannaučno motivisano. Pošto je Katedra za orijentalistiku na Univerzitetu u Beogradu pre devet decenija utemeljena kao orijentalna filologija, disciplinarna samorefleksija se o njenom jubileju iz više razloga čini uputnom i korisnom.

Ključne reči: Orientalistika, orijentalna filologija, filologija, Istok, Zapad, Edvard Said, evropocentrizam

Oni koji duže pamte setiće se da je grupa klasičnih filologa, predvođena vrsnim, rano preminulim hrvatskim i jugoslovenskom lingvistom širokih vidika Dubravkom Škiljanom (1949–2007), 1986. godine u Zagrebu objavila zanimljiv zbornik radova naslovljen *Treba li nam još filologija?* Danas, posle više od tri decenije, osećamo da je došlo vreme i da postoji potreba da se isto pitanje ozbiljno i odgovorno postavi i u pogledu sudbine orijentalistike. Kao što je to u svom poučnom predgovoru naglasio Škiljan, ovakva pitanja su uvek i pomalo retorička. Naime, onaj ili oni

* darko.tanaskovic@gmail.com

koji odlučuju da ih postave po pravilu pripadaju esnafu zabrinutom za svoju disciplinu, odnosno naučnu oblast svoga delovanja, a i samo upitno pokretanje rasprave sugerise da je namera izneti argumente u prilog odbrane njene svrsishodnosti i opstanka. Tako je i u našem slučaju. Ipak, smisao rasprave ne iscrpljuje se u njenoj odbrambenoj funkciji. Da bi dovela do uvida relevantnih za budućnost same „ugrožene” discipline, udeo esnafa u njoj ne bi smeo biti neupitno i jednostrano odbranaški. Apologetika nije svojstvena istinski naučnoj debati. Na to ukazuje i Dubravko Škiljan, nenametljivo formulišući tri postulata, metodološki korisna i za razmatranje savremenog stanja i perspektiva razvoja orijentalističkih studija. On, prvo, napominje da je „zbornik nastao iz uvjerenja da se nijedna znanstvena disciplina ne može oslanjati na vlastitu nadvremensku samorazumljivost”, upozoravajući, zatim, da u unutardisciplinarnoj spremnosti na preispitivanje vlastite utemeljenosti i teorijsko-metodološke valjanosti ne bi trebalo „vidjeti poziv na samoukinuće struke” koja se može pohvaliti bogatom i produktivnom dugovečnošću, ali da „u promjenljivim vremenima ni aksiologija klasičnih studija (mi bismo ovde rekli *orijentalnih studija* alias *orijentalistike*) ne može ostati neizmijenjena” i da je „u najmanju ruku, uvijek iznova treba obrazlagati i provjeravati”. Ovaj skroman prilog razmatranju održivosti orijentalistike u izmenjenim i stalno promenljivim vremenima kreće sa podudarnog idejnog i vrednosnog polazišta sa kojeg su se u razložnu, argumentovanu i racionalno samokritičnu odbranu svoje naučne discipline svojevremeno otisnuli Škiljan i njegove kolege. Premda to svakako nije najvažnije, pomenimo i određenu meru istorijski i konstitucionalno zasnovanog dubinskog afiniteta između klasične filologije i (klasične) orijentalistike. I (evropska) orijentalistika je nastala kao primarno filološka nauka (orijentalna filologija), a latinski je dugo služio kao njen jezički medijum. Prve gramatike arapskog jezika sledile su klasičarske uzore, vrednost dela istočnih književnosti procenjivana je merilima ustanovljenim za kulturu grčke i rimske starine, a pojedini orijentalistički pioniri na Zapadu usvajali su čak i latinske likove svojih imena: Erpenius, Golius, Raphaelengius... Bilo je to herojsko doba filologije koja je suvereno vladala predelima humanističkih nauka.

Pored ove ishodišne filološke bliskosti, između sumraka i marginalizovanja klasične filologije i orijentalistike, uprkos samo delimičnom vremenskom podudaranju ovih tendencija, zapaža se, premda još uvek nedovoljno, i jedna dalekosežna tipološka, možda i zakonita korelacija. U obama slučajevima, pokazalo se, potiskivanje klasične filologije, odnosno orijentalistike, navodno kao zastarelih, prevaziđenih i „akademski nepoćudnih” disciplina, a u korist „modernijih” i „naučni-

jih" pristupa, bilo je jedan od simptoma protivrečne ideologizacije međuljudskih, međuverških, međunacionalnih i ukupnih odnosa u svetu, sindroma nastupanja vremena netrpeljivih. Klasična filologija, usađena u humus kardinalnih humanističkih vrednosti, i orijentalistika, interdisciplinarni/transdisciplinarni skup znanosti usmerenih ka otkrivanju, proučavanju i razumevanju (kulturno-civilizacijski) drugog i drugačijeg, zbog čega ju je Ivan Šop opravdano odredio kao, po prirodi, komparativnu nauku, nisu mogle odgovarati doktrinama udaljavanja ljudi i naroda jednih od drugih, proizvođenju konfliktnog potencijala, nametanju rasnih i verskih predrasuda, šovinističkih isključivosti i kopanju dubokih rovova, umesto truda građenja mostova među njima. „Nitko upućeniji nego Ernst Robert Curtius vidio je u 'protuhumanističkoj' reformi njemačkih gimnazija poslije I svjetskog rata širom otvorena vrata kasnijem naletu nacizma", podseća Dubravko Škiljan, dok je nešto kasnije Manfred Furman (Fuhrmann) uverljivo pokazao da se u Nemačkoj tridesetih godina nijedno od uglednih imena klasične filologije nije opredelilo za nacizam. Simptomatično je da je do eskalacije osporavanja naučnog, pa i moralnog dostojanstva orijentalistike takođe došlo, kao naličje procesa globalizacije, u uslovima uspostavljanja novih ideoloških paradigmi zasnovanih na apsolutizovanju razlika, stvaranju suprotstavljenih frontova i potenciranju konfliktne dinamike u dirigovanoj, interesnoj racionalizaciji međunarodnih odnosa. Takvoj ideološkoj pripremi i, marksistički rečeno, inženjerskoj „nadgradnji" nije moglo biti po volji konstruktivno i znalačko pregalaštvo generacija i mnoštva svetskih orijentalista najrazličitijih pripadnosti i užih stručnih profila, koji su, po meri svojih moći i epoha, bez kompleksa, vođeni naučnim pozvanjem i intelektualnom radoznalošću, doprinosili boljem stvarnom međusobnom upoznavanju Zapada i Istoka, a ne samo evropocentričnom antagonizovanju Okcidenta i Orijenta, kako im se neselektivno zamera.

Iako je disciplinarno preispitivanje orijentalistike, poglavito unutar nje same, otpočelo još pre otprilike pola veka, prateći podsticaje i tokove političke i duhovne dekolonizacije, prekretnim događajem u procesa njenog osporavanja i diskreditovanja smatra se pojavljivanje „eksplozivne" knjige neorijentaliste, odnosno „orijentalca" ili „levantinca" sa Zapada, višestruko darovitog Edvarda Saïda (1935–2003) *Orijentalizam* (1978) i neslućene, dugoročne posledice koje je ovo kultno delo na raznim stranama i u različitim domenima izazvalo. Saïdovu knjigu je, uz panegiričku euforiju mnogobrojnih istomišljenika, kao i primenu i dalje razvijanje u njoj sadržanih (prividno) ikonoklastičnih i revolucionarnih teza, od samog početka pratila i ozbiljna skepsa, i to ne samo orijentalističkih krugova, već i mnogih naučnih poslenika van „zabrana" ove osporene naučne oblasti. Tokom godina koje su usledile vođena je živa

kritička rasprava o raznim aspektima *Orijentalizma*, kao naučnog dela, a i o opravdanosti glavne Saidove teze o tome da je za zapadnu orijentalistiku endemski i neizlečivo karakterističan vrednosni predstav ideološkog *orijentalizma*, sračunat na intelektualnu podršku i opravdavanje zapadne dominacije nad beznadežno inferiornim Istokom, uključujući i njegovo neposredno kolonijalističko zaposedanje i izrabljivanje. Prema Saidu, sveti zadatak *orijentalizma/orijentalistike* bio bi permanentna duhovna kolonizacija *Istoka*, proizvoljno i tendenciozno konstruisanog kao realno nepostojeći, isfabrikovani *Orijent*. Teorijski i činjenično ozbiljno utemeljena kritika Saidovog koncepta mahom nije zastupala stav o potpunoj imunosti zapadne orijentalistike na evropocentričnu/kulturocentričnu subjektivnost, pa i zaslepljenost, jer bi takvo osporavanje njegovih tvrdnji, s obzirom na istinu, bilo jalovo i podjednako jednostrano kao i Saidova optužnica bez ostatka. Nije poricana ni operativna sprega znatnog broja orijentalistički (prvenstveno lingvistički i kulturološki) osposobljenih ljudi sa kolonijalizmom, odnosno vršenjem vlasti u kolonijama onih evropskih država koje su ih posedovale. Bilo je, međutim, nemalo primera kolonijalnih funkcionera i službenika koji su istovremeno delovali i kao posvećeni istraživači i proučavaoci jezika, književnosti, religija i običaja *Istoka*, pa čak i uspešni univerzitetski profesori. Uostalom, kako je to jezgrovito iskazao Fransoa Pujon, možda i najkompetentniji, a svakako najagilniji savremeni francuski izučavalac orijentalističkog fenomena, ne bi bilo normalno da se kod generacija koje su živele u razdoblju trijumfalnog kolonijalističkog pohoda na istok i na jug ne jave kolonijalistički obojene ideje. Bio je to duh i nalog vremena. Ovo, sa druge strane, nikako nije pružalo dovoljno opravdanja da se, na Saidov način, između ukupne zapadne orijentalistike i ideološkog orijentalizma postavi znak jednakosti. I da se ona, zapravo, dekonstruiše. U tom pogledu je Saidova osnovna teza, bez obzira na ogroman globalni uspeh i uticaj koji je ostvarila, neprihvatljiva, što je danas široko usvojen stav u naučnim krugovima. Uopšte, njegova knjiga pati od više slabosti i nedostatnosti, tako da se može oceniti kao efektna i uspešan paranaučni pamflet, a nikako delo koje bitnije doprinosi zbiru pouzdanih saznanja o orijentalistici niti je pak kadro suštinski osporiti njeno naučno dostojanstvo. Navedimo, u prilog ove tvrdnje, samo nekoliko argumenata, jer analiza i kritika „saidizma” nije težišna meta ovog ogleada, a o čitavom pitanju raspoloživa je i onako opsežna literatura, uključujući više zbornika i sintetičkih dela, na raznim jezicima.

Pre svega, kao što je već pomenuto, Said u svojoj studiji nije doneo ništa suštinski novo u odnosu na, uslovno rečeno, unutarorijentalističku kritiku evropocentrizma i knjiškog tradicionalizma, kao i greha povlađivanja kolonijalnom mentalitetu. Ta odbojnost prema orijentalističkim

klišeiama nagoveštena je još dvadesetih godina prošlog veka, recimo u esejima jednog od najznačajnijih predstavnika francuskog likovnog orijentalizma, Eduarda Nasredina Dinea (1861–1929) koji je, zajedno sa svojim alžirskim koautorom Slimanom Ben Ibrahimom, u knjizi naslovljenoj *Istok u očima Zapada* (1922) možda i prvi progovorio o „islamofobiji”, pojmu/terminu koji je danas u (pre)širokoj upotrebi. Pune četiri decenije kasnije (1961) pojavila se vredna i zapažena studija holandskog islamologa i religijologa Žaka Vardenburga (J. Waardenburg) *Islam u ogledalu Zapada*, kao jasna potvrda neprekinute uzlazne linije unutarorijentalističke disciplinarnе autorefleksije i teorijsko-metodološkog preispitivanja. Od šezdesetih godina XX veka, u znaku dekolonizacije i jačanja arapskog nacionalizma (arabizma), baklju razobličavanja orijentalističkog greha evropocentrizma preuzeli su većinom levičarski orijentisani intelektualci dvojne, arapsko-zapadnjačke kulturne provenijencije, pa se tako pamte tekstovi egipatskog marksiste, sociologa Anvara Abdel Maleka *Orijentalistika u krizi* (1963), *Dekolonizovati istoriju* (1965) Alžirca Mohameda Šerifa Sahlija, kao i kasniji *Dezorijentisana orijentalistika* (1976) marokanskog pisca Abdelkebira Hatibija, u kojem se autor „obračunava” sa poznatim francuskim arabistom i islamologom antropološkom i sociološkom usmerenja Žakom Berkom (1910–1995). Hatibi pri tome (slično Saidu) nije znao ili nije hteo da zna da je sam Berk, inače jedan od orijentalista najčvršće i najneposrednije povezanih sa arapskim tлом (nazivan „putnik između dveju obala”), već od ranih šezdesetih počeo da se zalaže za prevazilaženje okamanjene metodologije tradicionalne akademske, po njegovim rečima, „sorbonarske” orijentalistike. Kako to sažeto rezimira F. Pujon, Berk je svojoj matičnoj disciplini zamerao nepoznavanje i neuzimanje u obzir teorijskog razvoja unutar korpusa drugih savremenih društvenih nauka, prenebregavanje međunarodne i lokalne društveno-političke aktualnosti, nespremnost da se kao ravnopravne kolege prihvate istraživači i naučnici neevropskog porekla, gotovo religioznu posvećenost tekstualnom segmentu (visoke) kulture, kao i tumačenje da su narodni život i običaji „naniže” proishodili iz njenog primenjivanja, a iz čega se rađala sklonost ka statičnoj esencijalizaciji vlastitog pojmovno-terminološkog aparata. S druge strane, upravo se na Berkove ideje 2016. godine pozivao niko drugi do bivši francuski ministar unutrašnjih poslova Žan-Pjer Ševenman, obrazlažući svoj kontroverzni predlog formiranja jedne „fondacije za islam u Francuskoj”, radi dirigovanog pospešivanja integrisanja muslimanskih imigranata u francusko društvo putem stimulisanja svojevrsnog teološkog liberalizma, što bi „saidisti” svakako ocenili kao još jednu grubu manifestaciju orijentalizma. Ovaj (prividni) paradoks uverljivo pokazuje do koje mere nije uputno jednoznačno vrednovati orijentalističko nasleđe i učinke

istaknutih orijentalista... O stogodišnjici Prvog međunarodnog kongresa orijentalista (1873), na svom jubilarnom okupljanju u Parizu (1973) velika svetska orijentalistička porodica ispoljila je toliku spremnost na disciplinarno samoporicanje da je čak odlučila da iz naziva budućih kongresa izbaci „sporno” orijentalističko određenje i usvoji perifrastično mimikrijsko ime „Međunarodni kongres nauka o čoveku u Aziji i Severnoj Africi”, da bi ono deceniju docnije bilo preinačeno u tek nešto primereniji naziv „Međunarodni kongres azijskih i severnoafričkih studija”, ali definitivno bez terminološke reference na prokaženu i od rođene dece prognanu orijentalistiku. Daleko bi nas odvelo nabranje čitavog niza savremenih i potonjih priloga kritičkoj raspravi o orijentalistici. Reč je celoj jednoj biblioteci nastaloj pre Saidovog *Orijentalizma*, ali on je svoju knjigu srećno ponudio u pogodnom trenutku otpočinjanja opšte ideološko-političke tranzicije iz „mraka” blokovske podele sveta i svakovrsnih nesloboda u najavljuvano vreme afirmisanja svih dotle potčinjenih i potisnutih identiteta, uključujući arapski i muslimanski, a u širem smislu istočnjački. Danas je belodano jasno koliko su se i kako te optimističke najave ostvarile, ali to nije tema našeg razmatranja, premda bi za njenu najširu kontekstualizaciju i takva analiza bila više nego korisna. Kako u zanimljivom članku „Da li se može biti ne-orijentalista? Esencijalistički partikularizam” umesno primećuje Saidov poštovalac Imanuel Valerštajn, „Said se kretao na talasu široko rasprostranjene intelektualne pobune koja se pokazala i bodrila svetskom revolucijom 1968. Stoga, on nije govorio primarno za orijentaliste. On je naprotiv govorio za dve veće publike. Sa jedne strane, on se obraćao svima onima koji su bili centralno ili čak periferno uključeni u mnogostruke društvene pokrete koji su proizašli iz 1968. i koji su do 1970. poblize skrenuli pažnju pitanjima koja se tiču struktura znanja. Said im je naglašavao ogromne intelektualne, moralne, i političke opasnosti konkretizovanih binarnih kategorija, tako duboko ugrađenih u geokulturi savremenog svetskog sistema. On im je govorio da svi moramo glasno uzviknuti da ne postoje suštinski, nepromenjivi Persijanci (partikularisti) (aluzija na Monteskejeova *Persijska pisma* – D. T.) kojima nedostaje razumevanje jedinih vrednosti i postupaka za koje se kaže da su univerzalne.

Ali Said se obraćao i drugoj publici: svim časnim, dobrim osobama u institucijama znanja i zaokruženim društvenim institucijama koje svi naseljavamo. On im se obraćao, čuvajući se od lažnih bogova, pretpostavljenih univerzalizama koji u potpunosti maskiraju strukture moći i njihove nejednakosti čak su i ključni promoteri, čuvari, postojeće nemoralne polarizacije. Saidu je zapravo odgovarala drugačija interpretacija pretpostavljenih univerzalnih vrednosti od strane onih časnih, dobrih osoba”. Pojednostavljeno rečeno, Said je orijentalistiku sasvim površno

i fragmentarno poznavao i ona ga zapravo i nije, kao takva i po sebi, uopšte zanimala. A ipak je, sticajem okolnosti, uticao na njenu sudbinu, percepciju i, delom, autopercepciju, premda je *Orijentalizam* za ovu kompleksnu naučnu oblast sadržinski i epistemološki gotovo beznačajan. Otuda i utisak da debata o orijentalistici, traumatizovana udarom „saidovskog ždanovizma” (F. Pujon), prema rečima uglednog francuskog arabiste i islamologa Žan-Kloda Vatena (J.-C. Vatin), poslednje dve decenije ne prestaje da „cupka u postsaidizmu”. Da ipak nije baš tako dokazuje i nepotpun pregled analitičke i kritičke literature o problematici tzv. postkolonijalnih studija koje su, inspirisane Saidovom dijagnozom orijentalizma, naročito u SAD, ali i u Evropi i drugim delovima sveta, na juriš osvojile univerzitetske katedre i intelektualne krugove, postavši prava naučna moda. Orijentalizam je tako zadobio status hermeneutičkog ključa i metodološke alatke, svojevrsnog analitičkog kalauza da konceptualizaciju i racionalizaciju pojava koje svojom složenošću daleko prevazilaze njegov inherentni redukcionizam. Srećna je okolnost da su mnogi istraživači i naučnici, podstaknuti zdravim jezgrom Saidove teze, ostvarili rezultate koji znatno nadmašuju njegov *Orijentalizam*. Nije li dovoljno pomenuti samo kapitalni *Imaginary Balkan* (1997) Marije Todorove? A takvih je primera više. Saidu se posredno duguje i nastanak kritičkog koncepta *balkanizma*... Saidov pronalazak *orijentalizma* sličan je, nimalo slučajno, Hantingtonovoj (1927–2008) matrici „sudara civilizacija” (1993, 1996), kojoj je *ante litteram* prethodio, upiranjem prsta u njegovu navodnu orijentalističku emanaciju. I u jednom i u drugom slučaju reč je o hipostaziranju ili, tačnije, redukcionističkom i simplističkom apsolutizovanju pojava različito motivisanog i artikulisanog međucivilizacijskog varničenja i sukobljavanja. Činjenica da je pogled na svet srazmerno brojnih orijentalista na Zapadu, posebno u prošlosti, bio opterećen evropocentrizmom i osećanjem kuturne nadmoći nad Istokom nikako nije dovoljna da se ukupna orijentalistika izjednači sa ideološkim orijentalizmom, kao što ni česta istorijska i ovovremena sukobljavanja hrišćana i muslimana ne bi trebalo da objektivnoj nauci budu dovoljna za izvođenje prividno sveobjašnjavajuće i sverešavajuće teze/prognoze o „sudaru civilizacija”, kao glavnom agensu u konfliktnoj dinamici postideološke epohe (koja, međutim, uopšte nije nastupila). Hantingtona sa Saidom povezuje i to što, kao i on, nije iznašao ništa što već ranije nije bilo poznato, a ključnu sintagmu „sudar civilizacija” direktno je preuzeo od čuvenog anglo-američkog orijentaliste Bernarda Luisa (Lewis), iz njegovog ogleđa „Koreni muslimanskog gneva” (1990). On je samo sve pravovremeno, umešno i atraktivno upakovao i izneo na idejnu i političku pijacu u trenutku kad se posle (privremenog) okončanja „hladnog

rata” i pada komunizma, osetila potreba za uspostavljanjem nove manijehističke predstave o opštoj dihotomiji – (dobri) **mi** versus (zli) **oni**, a sledstveno i novog „neprijatelja broj 1” slobodnog sveta. Zanimljivo je da je za Saida upravo B. Luis naučnička paradigma i otelovljenje orijentalizma, tako da se na njega u svojoj knjizi obrušava sa posebnom žestinom, na šta mu vremešni, ali nesmanjeno lucidni i borbeni Luis (r. 1916) nije ostao dužan, pa se između njih i njihovih sledbenika razvila oštra polemika. Iako je Said odbacivao tezu o „sudaru civilizacija”, smatrajući je izdankom orijentalizma i usmerenom na obrazlaganje neminovnosti sukoba Zapada i Istoka, sa američkim istoričarem ga povezuje podudarni redukcionistički metod u proizvođenju dvaju naoko naučnih, a zapravo pojednostavljenih ideoloških konstrukata izrazito podobnih dogmatiskom mišljenju koje se želi predstaviti kao znanstveno utemeljeno, racionalno, pa i tolerantno. Konstatujmo, dakle, da je Edvard Said građu za svoju konstrukciju pronašao u bogatom orijentalističkom majdanu, da je za njome selektivno posezao, a da o stvarnoj orijentalistici uopšte nije ni mnogo znao, ni sistemski razmišljao, a ni pisao... To ga, međutim, ne oslobađa odgovornosti za površno i ignorantsko držanje prema čitavoj jednoj staroj i značajnoj naučnoj disciplini, odnosno interdisciplinarnoj/transdisciplinarnoj naučnoj oblasti, njenim poštovanja dostojnim rezultatima i poslenicima koji su svoje polje znanstvenog zanimanja predano obdelavali stolicima. Jer, uistinu, *orijentalistika* je u Saidovom poduhvatu postala „kolateralna šteta” *orijentalizma*. Ona se, kako izgleda, te stigme postepeno počela oslobađati, a i krajnje je vreme da se oslobodi i ponovo pronade, ne samo dušu, samosvest i samopoštovanje, već i da se osposobi za zrelo preispitivanje svoga smisla, mesta i uloge u, uslovno rečeno, „postorijentalističkim”, sadašnjim i budućim vremenima.

Pre nego što pokušamo da ukratko iznesemo neke preliminarne teze o stanju i mogućim perspektivama današnje i sutrašnje orijentalistike, nužno je osvrnuti se na jedno specifično pojmovno-terminološko pitanje. Na kraju prethodnog pasusa, atribut „postorijentalistički” stavljen je među znake navoda. Jasno je, ili bi trebalo da bude jasno, da se on u datom slučaju odnosi na pojam i izvodi iz reči *orijentalizam*, a ne *orijentalistika*. S obzirom na to da u srpskom jeziku odnosi pridevi izvedeni od imenica *orijentalistika* i *orijentalizam* imaju isti oblik, nije sigurno da dvoznačnost te izvedenice u nekim kontekstima ne bi mogla izazvati nedoumice, pa i pogrešno razumevanje napisanog, jer, kako smo u više navrata naglasili, *orijentalistika* i *orijentalizam* ne samo da nikako nisu jedno te isto, već se ne bi ni smeli izjednačavati na način na koji to sugerise baš Edvard Said. Kad je o imeničkom označavanju reč, na našem jeziku je, srećom, bilo kakva zabuna nemoguća, jer postoje dva jasno odeljena i autonomna naziva, *orijentalistika* i *orijentalizam*, što nije slučaj u, na pri-

mer, engleskom, francuskom, italijanskom ili španskom jeziku (a upravo na engleskom i francuskom je daleko najviše literature o temi kojom se bavimo), gde se tradicionalno imenicom *Orientalism/orientalisme/orientalismo* disciplinarno nazivala orijentalistika, češće nego sintagmom *orijentalne studije* (*Oriental studies/ études orientales/ studi orientali/estudios orientales*) koja je takođe (bila) u opticaju, naročito u akademskoj sferi. Stoga je pojava i učestala upotreba termina *orientalizam*, sa značenjem koje mu je dao E. Said, uzrokovala potencijalno zbunjujuću semantičku dvojnost, pošto iz konteksta nije uvek moguće sa sigurnošću razaznati da li je u datom slučaju reč o *orijentalistici* ili o *orijentalizmu*. U nemačkom, ruskom i nekim drugim evropskim jezicima uočeni problem ne postoji. Pored toga što označava skup znanosti o Istoku, a odskora i saidovski orijentalizam, ovaj termin, i u srpskom, odnosi se i na dela orijentalne inspiracije i orijentalne elemente u književnosti i umetnosti evropskih naroda (*istočnjaštvo* ili arhaičnije *istočanstvo*), ali to značenje se po pravilu kontekstualno lakše prepoznaje. Što se tiče odnosnog prideva/odnosnih prideva na našem jeziku, punu nedvosmislenost bi, eventualno, moglo obezbediti izvođenje prideva od reči *orijentalizam* drugim tvorbenim morfemom, recimo – *ski* → *orijentalizamski*, ali bi predlaganje takvog rešenja po svoj prilici izlazilo van dopuštenih granica jezičkog stvaralaštva. Stoga ćemo se u ovom radu opredeliti za to da pridev *orijentalistički*, kad se odnosi na *orijentalizam*, stavljamo među navodnike („orijentalistički”).

Uprkos slavi njegove knjige, nezaobilaznog „doktrinarnog” priručnika na mnogim univerzitetima širom sveta, slabosti i nedostatnosti Saidovog „portreta” zapadne orijentalistike ubedljivo su utvrđene i činjenično potkrepljene, tako da postojanje i zračenje *Orijentalizma* više ne predstavlja realnu pretnju orijentalistici. Ukratko, pored toga što u njegovom pisanju o orijentalistici i orijentalistima ima podosta faktografskih pogrešaka (malu antologiju tih ogrešenja o činjenice saopštava Robert Irvin u studiji *U ime žudnje za znanjem. Orijentalisti i njihovi neprijatelji*, 2006), Said je svoje razmatranje uglavnom sveo na neke pojave i ličnosti iz francuske, angloameričke i holandske orijentalistike, ostavljajući van analitičkog i kritičkog vidokruga i tako velike orijentalističke tradicije kao što su nemačka i ruska. Ali, Nemačka i Rusija nisu imale kolonije, pa stoga ni hipoteku kolonijalističkog mentaliteta, što tvorcu orijentalizma konceptijski nije odgovaralo, iako je cela evropska orijentalistika tokom XVIII i XIX veka pohađala superiornu nemačku filološku školu. I sa stanovišta disciplinarnog, odnosno tematskog obuhvata, Saidova konstrukcija je krajnje redukovana i praktično se usredsređuje na književnu arabistiku, islamologiju i stvaralaštvo zapadnih pisaca

i umetnika inspirisanih Orijentom. Uostalom, on po osnovnoj struci i jeste istoričar i teoretičar književnosti, sa semiološkim interesovanjima, a ne orijentalista. Kako predstaviti, pa još i ocenjivati svetsku orijentalistiku i, kroz njenu prizmu, odnos Zapada i Istoka, a ne reći ništa o egiptologiji, sinologiji, indologiji, altajistici...? Kao da su postojali i da postoje samo imperijalni Zapad, sa orijentalizmom, kao svojom transistorijskom konstantom, i arapsko-islamski Istok, „privilegovani” objekat njegovog potcenjivanja i dominacije. I samu šaroliku plejadu zapadnjaka koji su vekovima na razne načine obogaćivali poznavanje Istoka Said slika parcijalno i neverodostojno, u skladu sa svojim ograničenim znanjima, a još više potrebom da izgradi i podupre središnju tezu o konzistentnom orijentalizmu matičnog toka evropske orijentalistike. U različitim istorijskim epohama, društvenim slojevima i klasama, mnogostruki su bili motivi zanimanja za Istok i tamošnje narode, sa njihovim kulturama, tradicijama i životnim obrascima, a naravno i bogatstvima. Nisu svi hrlili na Istok, stvarni ili neki svoj, izmaštani Orijent, samo zato da bi ga sračunato „orijentalistički” zaposedali i na taj način ideološki, intelektualno i ekspertski opsluživali kolonijalističke projekte svojih zemalja. Shvaćena u najširem smislu, u pogledu sastava svojih poslanika orijentalistika nikada nije bila monolitna. Čitanjem Saidove knjige stiče se utisak da su univerzitetske katedre za orijentalne jezike i književnosti na kontinuitetu, od pamtiveka pa do danas, bile laboratorije u kojima se proizvodio bazično jedinstveni diskurs esencijalističkog „orijentalizma” i koje su moćno zračile u društvenom i političkom okruženju, stvarajući sasvim određeni svet predstava i stanje duha. A nije bilo tako. Akademska orijentalistika se razvila srazmerno kasno, a pre XIX veka, kako podsećaju koautori sadržajnog zbornika *Posle orijentalizma. Istokom stvoreni Istok* (2011), glavni nosioci zanimanja za Istok i istočne kulture bili su, posebno kad je islam u pitanju, duhovnici, ljudi crkve i misionari, a potom imućni predstavnici aristokratije. Jer, bavljenje Istokom iziskivalo je vreme i novac, kako bi se radoznalci i avanturisti mogli iz Evrope otisnuti, put istočnih strana, a plemići, grofovi i baroni imali su i jedno i drugo. Iz najviših društvenih slojeva poticali su neki od najcenjenijih evropskih književnika koji su se duže ili kraće vreme u svom stvaralaštvu nadahnjivali Orijentom ili o svojim istočnim peregrinacijama ostavljali vredne putopisne zapise. Pjetro Dela Vale, Šatobrijan, Lamartin, Kinglejk, Doti, Gertruda Bel... zov Orijenta jamačno nisu povezivali sa težnjom da se osvedoče u inferiornost tamošnjih kultura, a razne službenike, nosače, ulične prodavce, seljake i pastire, koje su na svojim putovanjima vidali i sa kojima su dolazili u dodir tretirali su sa podjednakom uznositošću sa kojom su pripadnicima tih društvenih grupa prilazili kod kuće, razložno zaključuje R. Irvin.

Poznata američka historičarka umetnosti i feministkinja Linda No-
klin (1931–1917), koja je u svom eseju „Izmaštani Istok” (1983) dosled-
no primenila hermeneutički ključ orijentalizma u tumačenju slikarstva
francuskih umetnika Žan-Leona Žeroma (1924–1904) i Ežena Delakroa
(1798–1863), zanemarila je posve „neideološku” uslovljenost izbora
tema i načina obrade zahtevima tržišta, odnosno ukusom i predilekcija-
ma potencijalnih kupaca koji su, posebno za Žeroma, uglavnom bili bo-
gati Amerikanci. Detaljno analizirajući Žeromovu sliku „Krotitelj zmija”
(koja je, inače, reprodukovana na omotu jednog izdanja Saidovog *Ori-
jentalizma*), ona je dala školski primer učitavanja, bez ostatka, postulata
orijentalizma u tumačenje umetničkog dela. Ipak, pred čuvenim Dela-
kroaovim platnom „Smrt Sardanapala”, ova ozbiljna historičarka umetno-
sti ipak nije mogla da se uzdrži od pretpostavke da potmula erotičnost i
surovost prizora ubijanja vladarevih žena i konja možda i nije u toj meri
izraz francuske kulturne nadmoći nad Istokom, već pre muškog šoviniz-
ma i mizoginije, svojstvenih francuskom društvu XIX veka. Uostalom,
trajanje epohe kolonijalizma objektivno se proteže na samo jedan vek
(1870–1970), a vek orijentalistike je neuporedivo duži i njime nikako nije
mogao dominirati samo jedan diskurs, diskurs ideološkog orijentalizma,
navodno nastao u nedrima evropske akademske orijentalistike. S obzi-
rom na to da je E. Said teorijski i metodološki u brazdi koju je svojom
„analizom diskursa” zaorao Mišel Fuko (1926–1984), pitanje održivosti
tvrdnje o postojanju jednog *diskursa* zajedničkog orijentalistima sa Za-
pada ključno je i za kritičko razmatranje njegovog koncepta orijentaliz-
ma, ali i za sadašnjost i budućnost orijentalističkih disciplina.

Ako se *diskurs* enciklopedijski (prema *Larusu*) definiše kao „skup
iskaza međusobno povezanih specifičnom i konzistentnom logikom, sa-
činjenom od pravila i zakona koji ne moraju obavezno pripadati nekom
prirodnom jeziku, a koji informišu o materijalnim i nematerijalnim stva-
rima”, onda on nije skup semiotičkih znakova, već apstraktni konstrukt
koji obezbeđuje prenošenje određenog značenja, odnosno poruke, pri
čemu su Fukoa, a i Saida, naročito zanimale „poruke iza diskursa”. U
koordinatama odnosa između znanja i moći, smatra se da onaj ko vlada
diskursom i svoj diskurs uspe da nametne zadobija moć, tako da diskurs
nije samo artikulacija (društvenih) borbi ili sistema dominacije, već i
ono radi čega i čime se ratuje, moć koju se želi prigrabiti. Kad je o ori-
jentalistici reč, Saidovo najveće ogrešenje o realnost nije to što je am-
biciozno pisao o nečemu velikom i važnom što nedovoljno i nepotpuno
poznaje, što je skrenuo pažnju na postojanje evropocentrički obojene
linije u zapadnoj orijentalistici i njenoj slici Orijeanta, jer to uopšte nije
sporno, već u izjednačavanju ukupne orijentalistike, njene disciplinar-
ne srži, sa pretpostavljenim i iskonstruisanim „orijentalističkim” dis-

kursom, kao oruđem hegemonističkog posezanja, svojevrsnim prividno naučnim, permanentnim *Drang nach Osten*. A takav fukoovski diskurs u disciplinarno razuđenoj i razgranatoj orijentalistici uopšte ne postoji niti može da postoji, pa je Saidov orijentalizam zapravo svojevrsna ideološka krivotvorina. Nije se on slučajno unapred branio od zamerki za *okcidentalizam*. Za to do koje je mere Saidov postupak suženo i izoštrano tendenciozan rečit je primer njegovog sabijanja filozofskih i teorijskih postavki o Istoku, odnosno Arijevcima i Semitima, velikog i originalnog mislioca Ernesta Renana (1823–1892) u „Prokrustovu postelju” svog *orijentalizma*, u čemu je sledio jednu već stabilizovanu liniju optuživanja ovog uticajnog predstavnika „aristokratskog elitizma” za utiranje puta evropskom kolonijalizmu. Poznavao Renanovog dela uverljivo su, međutim, pokazali da je binarna opozicija *Arijevcima – Semitima* za njega konceptualno, analitičko sredstvo, a ne vrednosna dihotomija. Uostalom, Renanov ogleđ *Muhamed i poreklo islama* (1851) završava se porukom Evropi da se u nekoj mogućoj reformi islama ne sme neposredno uključivati i da bi silno pogrešila ukoliko bi pokušala da uređuje verovanja drugih. Na Evropi je da aktivno propoveda svoje učenje, civilizaciju, ali neevropskim narodima mora prepustiti krajnje osetljiv posao prilagođavanja njihovih religijskih tradicija novim potrebama i poštovati najneotuđivije pravo nacija i pojedinaca, pravo da u potpunoj slobodi sprovede revolucije sopstvene savesti, zaključuje Renan. Jesu li ovo stavovi svojstveni agresivnom ideološkom orijentalizmu?

Dokazivanjem neosnovanosti i neodrživosti Saidove teze o njenom endemskom orijentalizmu, što je, pokazalo se, prilično lak posao, za savremenu „postorijentalističku” orijentalistiku pitanje njenog disciplinarnog identiteta i zasnovanosti u novim vremenima nije skinuto sa dnevnog reda. Naprotiv! Orientalistika nije orijentalizam, ali šta jeste i šta ubuduće treba da bude, ako uopšte nešto biti može? S namerom sličnom davnašnjoj klasičarskoj, Škiljanovoj i Škiljanovih kolega, skupina orijentalista, većinom francuskih ili vezanih za Francusku, ali i britanskih, japanskih, američkih..., objavila je 2011. godine u Parizu veoma značajan, već pomenut zbornik radova pod indikativnim naslovom *Posle orijentalizma. Istokom stvoreni Istok (Après l'orientalisme. L'Orient crée par l'Orient)*. Autori priloga su mahom naučnici i istraživači koji su tokom godina, svako u svojoj oblasti, davali lep doprinos razmatranju statusa i perspektiva interdisciplinarne/transdisciplinarne oblasti saznanja, koju je uobičajeno nazivati orijentalistikom. Osetili su da je neminovno preći u višu i obavezniju fazu disciplinarne samorefleksije, uslovno rečeno, iz nataloženog kvantiteta u novi kvalitet, pa su odlučili da udruže snage i zajednički se obrate naučnoj i široj javnosti, zainteresovanoj za sudbinu nauke o Istoku, pa i društvenih i humanističkih znanosti uopšte. Dobro,

raskrstili smo konačno sa morom Saidovog/saidovskog orijentalizma, priznajemo da nas je uzdrmao, neke i pokolebao, da i dalje predstavlja epistemološku paradigmu sa kojom se, posebno u pojedinim domenim nauke i paranauke, mora računati, ali šta je sa nama? – to vapijuće pitanje kao da prožima ovaj obimni tom svedočanstava zrele orijentalističke samosvesti. Najzaslužniji za nastanak ovog kolektivnog poduhvata i pisac *Uvoda* u zborniku, već pominjani Fransoa Pujon, ne pita se, doduše, treba li nam još orijentalistika, već „šta činiti sa orijentalistikom danas?“, da bi potom upitno dodao: „Orijentalistika, nestala?“. Odmah je dao i svoj odgovor: „Kao 'disciplina' svakako“, ali... Ovo „ali“, kojem se uvereno pridružujemo, tek čeka da bude sadržinski ispunjeno, konkretno razrađeno i argumentovano obrazloženo. Važno je da za to veliko „ali“ u realnosti i te kako ima sasvim dovoljno pokrića da se i bez, odnosno pre, sistematskog upuštanja u konceptualizaciju orijentalističke fenomenologije ono može mirne duše i spokojnog uma izgovoriti.

Baš zato što nije sapeta nikakvim obavezujućim diskursom moći, zato što je interdisciplinarna i transdisciplinarna, što upoređuje, a ne isključuje, što povezuje, a ne deli, orijentalistika bi mogla biti prostor „antroploškog sazrevanja“ (F. Pujon), umesto samopotvrđivanja kroz poricanje Drugog. Ne bi li ona mogla postati predvorje jednog „novog humanizma“, koji se sve češće pominje i u međunarodnim organizacijama? Bliska nam je ideja ovog francuskog kolege o orijentalistici kao „transistorijskom prostoru kulturnog dijaloga“. Ne zato što privlačno zvuči, kao neka svetla i nedostižna utopija, već zato što verujemo da ona to već vekovima u biti jeste. Samo još da se istina o njoj ubedljivo predoči i orijentalistima i neorijentalistima! Nema nijednog valjanog razloga da se srpski orijentalisti u tu veliku misiju samosvesno i odvažno ne uključe. Razvojni put orijentalistike na tlu Srbije veoma je poučan, jer ona pamti u i uzlete tokom kojih je uistinu bila prostor naučnog i kulturnog dijaloga, ali i padove uslovljene protivrečnom ideološkom instrumentalizacijom svog potencijala oblikovanja kolektivne svesti (i, rekao bi Amin Maluf, „ubilačkih identiteta“). Dovoljno je podsetiti na to da je utemeljivač naučne orijentalistike na Beogradskom univerzitetu bio ugledni profesor Fehim Bajraktarević (1889–1970), filolog iz muslimanske sredine, a najbolje evropske škole; beogradski đak bio je i svestrani, nažalost nedorečeni polihistor Hasan Kaleši (1922–1976), osnivač Katedre za orijentalistiku u Prištini; ali je u Beogradu orijentalistička znanja sticao i danas vodeći bosanskohercegovački arabista Esad Duraković (r. 1948), vatreni pobornik saidovske teze o beznadežnom, otrovnom „orijentalizmu“ svojih učitelja i kolega. Da bi se distancirao od „ideološki kontaminiranog termina orijentalizam ili orijentalistika“, on čak uvodi terminološki neologizam *orijentologija*... Raznoglasje, sporenje, ali i svojevrsno pečalno

bogatstvo. Ponajviše, rekli bismo, privilegija iskustva, kakvo malo koja sredina ima, poučno osvedočenje kako su vannaučni razlozi i motivi, kao najava, priprema, pratnja, odraz i posledica ponorničnih i bujičnih ideološko-političkih borbi koje su na kraju rastočile i u nepovrat odnele Jugoslaviju, osujetili izrastanje jedne samosvojne orijentalističke škole u povoju. Ako je Jugoslavija bila smetnja, nje danas više nema. Ostalo je, međutim, to dragoceno zajedničko iskustvo i potencijal da se konačno na bivšem jugoslovenskom prostoru i, šire, na Balkanu, disciplinarno razučeno polje orijentalistike, u skladu sa duhom i potrebama vremena, konačno afirmiše kao „transistorijski prostor kulturnog dijaloga”.

Literatura

- Abdel-Malek, Anouar. „L'orientalisme en crise”. 1963. *Diogenè*, 44, 109–142.
- Berque, Jacques. 2001. *Opera Minora*, Paris.
- Dinet, Étienne i Sliman Ben Ibrahim. 1922. *L'Orient vu de l'Occident*, Paris.
- Duhovna biografija – Esad Duraković. 2010. (razgovarao I. Šikalo), Sarajevo.
- Duraković, Esad. 2007. *Orijentologija: univerzum sakralnoga teksta*, Sarajevo.
- Faucault, Michel. 1969. *L'archéologie du savoir*, Paris.
- Fück, Johann. 1955. *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig.
- Huntington, Samuel. 1996. *The Clash of civilizations and Remaking of World Order*, New York.
- Irwin, Robert, *For Lust of Knowing. The Orientalists and their Enemies*, London, 2006.
- Khatibi, Abdelkebir, *Maghreb Pluriel*, Paris, 1983.
- Lewis, Bernard, “The Roots of Muslim Rage”, *The Atlantic*, 266,3, 1990, 47–60.
- Lewis, Bernard, “The Question of Orientalism”, *The New York Review of Books*, 24.06.1982.
- Lockman, Zachary, *Contending visions of the Middle East. The History and Politics of Orientalism*, Cambridge-New York, 2004.
- Maaluf, Amin, *Les identités meurtrières*, Paris, 1998.
- Mitrović, Anđelka, *Naučno delo Fehima Bajraktarevića*, Beograd, 1996.
- Nochlin, Linda, “The Imaginary Orient”, *Art in America*, 71,5,1983.
- Okić, Tajib, „Orijentalistika u Jugoslaviji”, *Pregled*, 8, 10, 127/128, 1934, 407–415.
- “Orientalism: An Exchange. Edward W. Said and Oleg Grabar, reply by Bernard Lewis”, *The New York Review of Books*, 12.08.1982.
- Pouillon, François, *Dictionnaire des orientalistes de langue française*, Paris, 2008.
- Pouillon, François i Vatin, Jean-Claude (izd.), *Après l'orientalisme. L'Orient créé par l' Orient*, Paris, 2011.
- Renan, Ernest, *Mahomet et les origines de l'islamisme*, Paris, 2017. Ogled je izvorno objavljen u časopisu *La Revue des Deux Mondes*, 12,14.12.1851, 1063–1101.
- Rodinson, Maxime, *La fascination de l'Islam*, Paris, 1980, 1989.

- Sahli, Mohamed C., *Décoloniser l'histoire. Introduction à l'histoire du Maghreb*, Paris, 1965.
- Said, Edward, *Orientalism*, 1978.
- Said, Edward, *Out of Place – A Memoir*, New York, 2000.
- Schwab, Raymond, *La Renaissance orientale*, Paris, 1950.
- Simon-Nahum, Perrine, „L'Orient d'Ernest Renan: de l'étude des langues à l'histoire des religions”, *Revue germanique internationale*, 7, 2008, 157–168.
- Šop, Ivan: *Istok u srpskoj književnosti: šest pisaca – šest viđenja*, Beograd, 1982.
- Tanasković, Darko, „Orijentalizam: istočnjaštvo ili orijentalistika?”, *Kulture Istoka*, 10, 1986, 33–36.
- Tanasković, Darko, „Naličje prevazilaženja evropocentrizma u jugoslovenskoj orijentalistici”, *Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa*, 4, 16–17, 1986, 307–324.
- Tanasković, Darko, „Kaleši, Hasan”, *Leksikon pisaca Jugoslavije III (K–LJ)*, Novi Sad, 1987, 29–30.
- Todorova, Marija, *Imagining the Balkans*, Oxford, 1997.
- Trebali li nam još filologija?*, Zagreb, 1986.
- Valerštajn, Imanuel, „Da li se može biti ne-orijentalista? Esencijalistički partikularizam”, *Princip Info*, s.a.
- Waardenburg, Jacques, *L'islam dans le miroir de l'Occident. Comment quelques orientalistes occidentaux se sont penchés sur l'Islam et se sont formé une image de cette religion*. Paris-La Haye, 1962.